

LIETUVOS POLITINĖS DEŠINĖS RADIKALIZACIJA XX A. KETVIRTAJAME DEŠIMTMETYJE

Artūras Svarauskas

Klaipėdos universiteto Humanitarinių mokslų fakultetas,
Klaipėda University Faculty of Humanities
Tilžės g. 13, LT-91251 Klaipėda
El. paštas: svarauskas@istorija.lt

Santrauka

Esminiai žodžiai

Įvadas: sąvokos ir istoriografijos apžvalga

Politinės dešinės bruožai parlamentinėje Lietuvoje (1920–1926 m.)

Išvados

Santrauka

Remiantis archyviniais šaltiniais ir gausia XX a. ketvirtąjo dešimtmečio periodika, publikacijoje aptariamos tarpukario Lietuvos dešiniųjų partijų ir srovių radikalėjimo priežastys, raiškos formos parlamentinio ir ypač – autoritarinio valdymo periodais. Šioje, įžanginėje, dalyje nustatomi kriterijai, kuriais remiantis apibrėžiama ir skirstoma parlamentinio laikotarpio politinė dešinė į konservatyviąją, nuosaikiąją ir radikaliąją. Apibendrintai aptariamos kiekvienos iš jų programos, jų pokyčiai, kuriems įtakos turėjo europinės tendencijos ir vidaus politikos realijos. Apibūdinama dešiniųjų partijų ir srovių padėtis trečiajame dešimtmetyje. Priežastys, ketvirtajame dešimtmetyje lėmusios sustiprėjusias antipatijas parlamentinei demokratijai ir didėjantį prielankumą radikalizmui.

Esminiai žodžiai: parlamentarizmas; Lietuvos krikščionių demokratų partija; jaunieji katalikai; Lietuvių tautininkų sąjunga; jaunieji tautininkai; voldemarininkai; ultraradikalai; fašizmas; dešinysis radikalizmas.

Įvadas: sąvokos ir istoriografijos apžvalga

Politinės dešinės sąvoka nėra pastovi, skirtingais laikotarpiais jos kriterijai yra papildomi ir atnaujinami. XX amžiaus pirmosios pusės Europos politinė dešinė buvo nacionalizmu paremtas postindustrialinės, postliberalinės visuomenės fenomenas, pradėjęs formuotis XIX a. ir XX a. sandūroje vykstant visuomenės pagrindų kaitai. Ji atsirado ten, kur kovojo „nauja“ ir „seną“, tai yra ten, kur kovojo parlamentinė politika ir paternalistinė socialinė struktūra, moderni industrija ir žemės ūkis. Ši, naujoji, dešinė siūlė išspręsti kaitos problemą, kurios naujosios institucijos ir procesai dar nepajėgė, o seni jau nepajėgė išspręsti. Dešinė, skirtingai nuo tuometinės kairės ir centro, siekė lyg ir išsaugoti tradicijų tęstinumą, tačiau nebuvo ir jų „įkaitė“^[1]. Nebūdama tradicionalizmo „įkaite“, ji skyrėsi ir nuo tuometinės konservatyviosios minties. Nors šis politinis fenomenas turėjo tam tikrus bendrus bruožus – nacionalizmą, tautos savybių, jos istorijos ir ateities aukštinaimą, iš esmės naujieji dešinės judėjimai ir režimai buvo gana įvairialypiai. Vargu ar logiškai skambėtų šūkis „Visų šalių nacionalistai vienykitės“. Akivaizdu, kad jis prieštarautų pačiai nacionalizmo esmei, nes skelbdami nacionalistų vienybės idėją, jie prarastų savo tapatybę, taip tapdami ne nacionalistais, o internacionalistais – būtent tuo, prieš ką daugiausia kovojo. Pastarasis faktas iš esmės lėmė plačią politinės dešinės partijų, srovių ir režimų fragmentaciją. Didžiąją tarpukario Europos dalį nusėjusių dešiniųjų autoritarinių ar totalitarinių režimų spektras apėmė nuo radikališiosios dešinės – fašizmo Italijoje, nacizmo Vokietijoje su „satelitais“ – klerofašizmu Austrijoje ir falangizmu Ispanijoje iki konservatyviai nacionalistinės A. Horčio dešinės Vengrijoje ar nuo nuosaikiai autoritarinės dešinės Baltijos valstybėse bei Portugalijoje iki monarchistinės – Balkanuose. Dar įvairesnės buvo politinės srovės ar judėjimai, veikę tiek demokratinėse, tiek autoritarinėse valstybėse. Užtenka prisiminti Ch. Maurras'o „L'Action Française“ integralųjį nacionalizmą, formavusį daugelio intelektualų (tarp jų ir lietuvių) pažiūras, L. Degrelle „reksizmą“ Belgijoje, buvusį vienu iš lietuvių jaunųjų katalikų ideologijos įkvėpėjų, C. Codreanu „1927 m. generaciją“ Rumunijoje ar „Laisvės kovotojus“ Estijoje.

Kai aptariama tarpukario lietuviškoji politinė dešinė, nemažai sunkumų pirmiausia kyla mėginant ją apibrėžti. Tuometinėje Lietuvoje vyravo tradicija skirstyti politinius judėjimus ir sroves remiantis daugiau pasaulėžiūrinio principu, tai yra: „su Bažnyčia“ arba „be Bažnyčios“. Tokiu atveju dešinė natūraliai būtų priskirta pirmajai grupei, o centras ir kairė – antrajai. Remiantis šia schema tarpukariu tik krikščionys demokratai atitiktų tikrąją dešinę, o tautininkai, kuriems katalikybė buvo svarbi, tačiau ne pamatas ideologijai, lietuviškojoje politinėje skalėje atsidurtų „centre“. Be išsamių tyrimų akivaizdu, kad pasaulėžiūrinio principu paremtas skirstymas nėra tikslus, o dažnai – ir klaidinantis.

Šiuo atveju lietuviškajai politinei dešinei apibrėžti bus naudojami šiek tiek kitokie atskaitos kriterijai. Pirmia, tam tikros srovės požiūris į įstatymų leidžiamosios ir vykdomosios valdžių galių santykį, tai yra, kuo politinė partija ar srovė simpatizuoja didesnei vykdomosios valdžios galiai ir jos viršenybei prieš legislatyvinę, tuo ji bus lokalizuota daugiau dešinėje spektro pusėje. Antra, kiek partijos ar judėjimo programoje atsispindėjo nacionalizmo, religijos ir tradicionalizmo idėjos bei jų tarpusavio santykis.

Naudojant šiuos atskaitos kriterijus, tarpukario Lietuvos politinei dešinei priskirtini: Lietuvių krikščionių demokratų blokas* (Lietuvių ūkininkų sąjunga, Lietuvių krikščionių demokratų partija (toliau – LKDP), Lietuvos darbo federacija), Lietuvių tautininkų sąjunga (toliau – LTS), voldemarininkai, ultraradikalai (susibūrę daugiausia apie gen. Grigaliūno Glovackio redaguojamą „Tautos valią“) bei ketvirtąjo dešimtmečio

antrojoje pusėje pradėjusios kristalizuotis, tačiau dėl autoritarinio valdymo specifikos ir 1940 m. sovietų okupacijos nespėjusios galutinai susiformuoti į atskiras politines partijas – jaunosios kartos katalikai ir tautininkai. Pasirinktas politinės dešinės objektas turi tam tikrų rezervų. Pirmia, parlamentinio laikotarpio Lietuvoje, V. S. Vardžio duomenimis, veikė apie 12 politinių partijų^[2]. Kita vertus, dauguma jų buvo smulkios ir didesnės įtakos valstybingumui neturėjo, todėl buvo apsiribota tik minėtomis politinėmis organizacijomis ir srovėmis. Antra, kalbant apie politinę dešinę ketvirtajame dešimtmetyje, reikia akcentuoti specifines tarptautinės ir vidaus politikos aplinkybes. Beveik visa to meto Europa skendėjo dešiniojo tipo autoritariniuose ar totalitariniuose režimuose*, o tai neabejotinai turėjo įtakos ir Lietuvai, kurioje, sekant europinėmis tendencijomis, formaliai buvo panaikintos politinės opozicijos egzistavimo galimybės. Nors teisiškai visos politinės partijos (išskyrus LTS) buvo uždraustos tik 1936 m., iškart po 1926-ųjų perversmo A. Smetona ėmėsi opozicijos „neutralizavimo“ politikos. Taigi kalbant apie Lietuvos politinę dešinę autoritarizmo kontekste, daugeliu atvejų bus turima omenyje ne konkrečia organizacine struktūra paremta partija, tačiau tam tikra srovė, kuri, kaip kad jaunosios kartos katalikų atveju, siekdama apeiti cenzūrą ir išvengti politinės policijos dėmesio, vengė save tapatinti su politiniu, partiniu darbu.

Lietuvos politinė dešinė, atitikusi minėtuosius kriterijus, gali būti skirstoma į konservatyviają, nuosaikiąją ir radikaliają. Pastaroji, remiantis S. G. Payne klasifikacija, dar galėtų būti išskiriama į konservatyviai autoritarinę ir fašistinę^[3]. Konservatyviajai demokratinio periodo Lietuvos dešinei galima priskirti LTS, kurios konservatyvumas laipsniškai buvo keičiamas radikalizmu. Iki 1926-ųjų perversmo buvusi negausi ir nepopuliari, po perversmo liko vienintelė provyriausybinių partijų, atitinkdama daugelį autoritarinės dešinės bruožų. Neturėdama konkurentų, ketvirtajame dešimtmetyje ji buvo tas laidas, per kurį „tautos vadas“ visuomenei „nuleisdavo“ savo ideologiją. Tokio autoritarizmo su dominuojančia (tačiau nepagrindinį vaidmenį atliekančia) LTS valstybės schema ir linkmės istoriografijoje yra sulaukusios dėmesio^[4], tačiau ketvirtojo dešimtmečio pabaigoje sąjungos viduje pasireiškusios dešiniojo radikalizmo tendencijos kol kas istoriografijoje yra balta dėmė. Po 1929 m. įvykusio A. Smetonos ir A. Voldemaro konflikto, pasibaigusio pastarojo išstūmimu iš valdžios, susiformavo nauja, totalitarinės dvasios paveikta aktyvistų grupuotė, siekusi nuversti A. Smetoną ir grąžinti į valdžią A. Voldemarą. Pastarieji, kartu su nuo trečiojo dešimtmečio pradžios veikusia negausia ir konkrečios struktūros bei formos neįgavusia „iškabų murzintojų“ grupuote, užėmė radikaliausią, fašistinį lietuviškosios dešinės polių. Abiejų srovių sugretinimas į vieną taip pat yra sąlyginis, nes voldemarininkai buvo šiek tiek nuosaikesni už minėtuosius „iškabų murzintus“. Todėl siekiant juos išskirti, bus vartojamas A. Eidinto „ultrarakalų“ terminas. Istoriografijoje pastebimos abiejų srovių simpatijos fašizmui ir ketvirtojo dešimtmečio pabaigos avantiūra nuversti A. Smetonos režimą naudojantis Vokietijos parama^[5]. Dar vienas posūkis radikalizmo link išryškėjo pačioje tautininkų sąjungoje. Ketvirtojo dešimtmečio viduryje LTS viduje užsimezgė ir nepriklausomybės saulėlydžiu aiškiai išryškėjo jaunosios kartos tautininkų srovė; jie nebuvo patenkinti A. Smetonos nuosaikumo, konservatyvumo ir humanizmo liekanomis LTS ideologijoje. Šių tautininkų, susibūrusių apie tautinės minties žurnalą „Vairas“, siekiai „sudinaminti“ režimą, galutinai atsikratyti „demokratijos, parlamentarizmo psichozės“, diegti Lietuvoje „tautinį socializmą“ ir „lietuviškojo kraujo ir darbo bendruomenę“^[6], leidžia vertinti juos kaip atskirą radikalesnę dešinės srovę, kuri istoriografijoje dėmesio nėra sulaukusi.

Nuosaikijai lietuviškajai dešinei priskirtini krikščionys demokratai. Iš pirmo žvilgsnio atrodytų, kad toks skirstymas nėra tikslus. Viena vertus, religijos ir tradicionalizmo dominavimas bloko programoje leidžia juos laikyti konservatyviaja dešine, kita vertus, radikalesnės žemės reformos vykdymas, iš esmės nusavinant dvarininkų žemes, lemia katalikų „kairuoliškumą“. Vis dėlto krikščionių demokratų simpatijos ir veikimas parlamentinės demokratijos formomis, kurioms kitos dešinės srovės nesimpatizavo, arba beveik nesimpatizavo, leidžia LKDP bloką priskirti nuosaikijai dešinei, nepaisant to, kad patys krikščionys demokratai vengė save laikyti dešiniąja partija*. Dėl minėtų specifinių, lietuviškojo autoritarizmo suformuotų politinio veikimo sąlygų ketvirtajame dešimtmetyje „gęstant“ LKDP veiklai, jos aplinkoje pradėjo formuotis jaunosios kartos katalikų intelektualų vadovaujama srovė. Pastaroji iš pradžių save vadino kultūrininkais, apie politinę veiklą vengė kalbėti ir neturėjo aiškios struktūros. Susibūrė apie kultūros žurnalą „Naujoji Romuva“ ir dienraštį „XX amžius“, jie kritikavo senąją LKDP kartą už parlamentinės, partinės demokratijos idealizavimą, siūlydami ją pakeisti organiška, korporatyviniais, profesiniais pagrindais paremta santvarka. Šios idėjos to meto katalikiškoje visuomenėje sulaukė ypač daug dėmesio – jų redaguojamas „XX amžius“ ėjo vidutinišku 25 000 tiražu, kartais siekdamas net 40 000 egzempliorių^[7]. Jaunųjų katalikų organiškos valstybės modelis istoriografijoje sulaukė prieštaringo vertinimo. Viena vertus, korporatyvizmo, radikalių socialinių reformų ir „paspartinto“ nacionalizmo akcentavimas, kita vertus, liberalesnė nei LKDP pozicija pasaulėžiūriniais klausimais bei simpatijos „patobulintai“ demokratijai sudaro tyrinėtojų jų „programos“ vertinimo koliziją – nuo liberaliai demokratinio iki fašistinio^[8]. O šios srovės neabejotinas išpopuliarėjimas visuomenėje bei dominavimas antinacinio ir antisovietinio pagrindžio veikloje leidžia aptarti jaunųjų katalikų pradinį genezės etapą ketvirtajame dešimtmetyje, lokalizuojant ją tarpinėje grandyje tarp elitarinės demokratinės ir radikalesnės dešinės.

Istoriografijoje, kurioje aptariama minėtų srovių ideologija, siekiai, santykiai su režimu ir ateities Lietuvos vizija, yra nemažai spragų. Tikriausiai remiantis logika, kad autoritarinio valdymo metais politinė opozicija dėl organizacinės struktūros panaikinimo ir cenzūros suvaržymų įtakos valstybės valdymui nedarė, ketvirtojo dešimtmečio partijų ir srovių politinės minties tyrimai yra riboti. Tačiau politinių partijų ir srovių „programų“, kurioms įtakos turėjo ketvirtojo dešimtmečio europinės dešiniojo radikalizmo tendencijos, modeliai buvo mėginami įgyvendinti rezistencinių organizacijų veiklos platformose Antrojo pasaulinio karo metu.

Minėtoje istoriografijoje atskleidžiama dalis politinės dešinės siekių, ypač autoritarizmo rėmėjų tautininkų aplinkoje, tačiau dažniausiai apsiribojama bendrasias tendencijas pateikiančiais tyrimais, pavyzdžiui, apie politinių srovių požiūrį į demokratiją, parlamentarizmą, autoritarizmą^[9]. Šiame tyrime vienas pagrindinių šaltinių yra srovinė to meto periodika. Oficiozas „Lietuvos aidas“, laikraščiai „Mūsų kraštas“, „Jaunoji karta“, žurnalai „Vairas“, „Akademikas“ ir kiti leidžia susidaryti gana objektyvią nuomonę apie smetoniškosios LTS ideologijos kryptį, tačiau klaidinga būtų manyti, kad cenzūra šios spaudos nelietė. „Lietuvos aidas“ redaktorius Valentinas Gustainis atsiminimuose minėjo, kad ir oficiozui kartais tekdavo nuo jos nukentėti^[10]. Spaudos cenzoriai braukė ir jaunosios kartos tautininkų, mėginusių reikšti nepasitenkinimą per daug nuosaikiai A. Smetonos politika, straipsnius. O 1940 m. jaunųjų tautininkų totalitarizmo skleidimo rupu tapusį „Vairą“ režimas privertė „persikrikštyti“ iš savaitinio politikos į mėnesinį kultūros žurnalą. Voldemarininkų ir ultraradikalų spauda, mėginusi propaguoti Lietuvoje fašizmą, taip pat nebuvo ilgalaikė. Laikraščiai „Tautos valia“, „Tautos kelias“, „Mūsų tautos kelias“, „Tautos balsas“, „Tėvų žemė“ paprastai po atviro totalitarizmo dvelkiančių straipsnių pasirodymo buvo uždaromi. Krikščionių demokratų spauda, ypač dienraštis „Rytas“, ketvirtajame dešimtmetyje rodėsi daugiau dėmesio skyrė ne vidaus, o užsienio politikai, nes jokia politinė polemika nebuvo įmanoma. Kita vertus, pradėjus reikštis jaunajai katalikų kartai, kuri nebebuvo didelių simpatijų liberaliajai demokratijai, nerodė atviros kritikos autoritarizmui ir, įmanydama su intelektualiniu rafinuoatumu perteikti užslėptą valdžios darbų kritiką, sugebėjo išlaikyti „spalvingesnę“ jų ideologiją atspindinčią spaudą. Dienraštis „XX amžius“, žurnalai „Naujoji Romuva“ ir „Židyns“ tapo savotiškais srovės oficiozais.

Vis dėlto, kad ir kiek cenzūros paliesta spauda sugebėdavo perteikti srovės ideologiją, pagrindinis šaltinis, objektyviai atspindintis kiekvienos iš minėtų politinių dešinių pažiūras, yra Valstybės saugumo departamento surinkta medžiaga. Didžiojoje dalyje istoriografijos dažnai dėl objektyvių priežasčių nėra remtasi archyvais. Išeivijos autoriai tokių galimybių neturėjo, sovietmečio tyrėjai buvo įsprausti į siaurus ideologinius rėmus, o tyrėjai politologai apsiribojo spausdintais šaltiniais, kurie dėl autoritarizmo cenzūros neatspindėdavo tikrojo vaizdo. Autoritarizmo metais kiekviename didesniame renginyje, susirinkime, pobūvyje privalomai dalyvaudavo slaptosios ar kriminalinės policijos atstovas, kuris fiksuodavo susirinkusiųjų tapatybes, jų nuotaikas ir kalbas. Lietuvos centriname valstybės archyve, Valstybės saugumo departamento fonde (f. 378) sukaupta nemažai saugumo darbuotojų raportų, ataskaitų, agentūrinių pranešimų ar kas mėnesį darytų politinių nuotaikų analizių kiekvienoje srovėje ir apskritai Lietuvoje. Šie duomenys atspindi opozicines nuotaikas režimui ir leidžia susidaryti gana išsamų vaizdą apie politinių judėjimų „programas“, kryptis ir simpatijas, kurios oficialiojoje spaudoje buvo neskelbiamos arba cenzūruojamos.

Dėl ketvirtojo dešimtmečio ekonominių kataklizmų ir padidėjusio nacionalizmo išpopuliarėjusioms radikalsiosios dešinės tendencijoms persimetus į Lietuvą, kaip niekad susidomėta politinės dešinės novatoriškomis idėjomis, siūlančiomis išvesti šalį iš kapitalizmo, liberaliosios demokratijos ir kitų krizių. Taigi kokia buvo Lietuvos politinė dešinė parlamentiniu laikotarpiu ir kodėl ji kito (radikalėjo) ketvirtajame dešimtmetyje?

Publikaciją sudarys dvi dalys. Šioje, įžanginėje, dalyje bus trumpai apibūdintos tarpukario dešinėsios politinės partijos ir srovės. Kitoje – analizuojamos jų radikalėjimo vidinės ir išorinės priežastys bei radikalizmo raiškos formos.

Politinės dešinės bruožai parlamentinėje Lietuvoje (1920–1926 m.)

Zenonas Ivinskis XX a. pirmosios pusės Lietuvos politinėje raidoje yra išskyręs 5 skirstymosi į srovės etapus, pradedant tautiniu atgimimu ir baigiant Antrojo pasaulinio karo metais veikusiomis pagrindinėmis organizacijomis. Anot Z. Ivinskio, reikšmingiausias nepriklausomos Lietuvos periodas, išskyrus trumpą laikotarpį 1926-aisiais, visą laiką buvo dešiniųjų valdžioje^[11]. Demokratinėje 1920–1926 m. Lietuvoje dominavo krikščionys demokratai, o po 1926-ųjų perversmo – konservatyviai autoritarinė Lietuvių tautininkų sąjunga, buvusi vienu pagrindinių autoritarinio A. Smetonos režimo ramsčių.

Parlamentiniu laikotarpiu dominavę krikščionys demokratai savo gretose vienijo daugiausia tuometinių inteligentų. O krašte, kuriame daugiau kaip 80 proc. gyventojų sudarė žemdirbiai katalikai, Bažnyčios sakyklų pajungimas rinkimų kampanijoms ir atskirų partijos „padalinių“, orientuotų į ūkininkus ir darbininkus, steigimas garantavo pergales Seimų rinkimuose^[12]. Kita vertus, pats partijos kūrimasis Lietuvoje buvo komplikuoatas. 1918 m. LKDP konferencijoje kilusi krizė vos nelėmė partijos skilimo. Po Pirmojo pasaulinio karo iš Rusijos grįžę karo pabėgėliai, ten 1917-aisiais įsteigę LKDP, sunkiai sugebėjo suderinti bendrą programą su karo metu Lietuvoje įsisteigusia LKDP. M. Krupavičiaus vadovaujama „kairioji“ („rusiškoji“) LKDP dalis, kuriai tiesiogiai įtaką padarė Rusijos revoliucinės nuotaikos, pasisakė už radikalų ekonominių ir socialinių klausimų sprendimą, o „dešinieji“ („lietuviškieji“) krikščionys demokratai su A. Stulginskiu priešakyje buvo konservatyvesnės politikos šalininkai. Vienas pagrindinių konflikto židinių buvo žemės reforma. „Kairiųjų“ programinę nuostatą nusavinti žemę be atlygio ir palikti žemės savininkui 50 ha maksimumo normą „dešinieji“ siekė keisti į žemės išpirkimą, paliekant 150 ha. Kompromisas buvo rastas, ir LKDP centro komitetas paliktas gyvuoti su dviem ideologiniais sparnais^[13]. Toks sprendimas leido daryti prielaidą apie galimą partijos skilimą ateityje. Tačiau prieštaravimai nusilpo po laimėtų Steigiamojo Seimo rinkimų. O tam tikri programiniai skirtumai buvo „nuleisti“ į 1919 m. įkurtas Lietuvos darbo federaciją ir Lietuvos ūkininkų sąjungą, kurios, iš pradžių besirūpinusios tik ekonomiais ir kultūriniais darbininkijos ir žemdirbių reikalais, pradedant Steigiamuoju Seimu, sudarė atskiras LKDP bloko frakcijas. Politinėje srityje LDF ir LŪS vykdė bendrą LKDP liniją, tačiau sprendžiant ekonominius ir socialinius klausimus bloko nariai turėjo šokią tokią veikimo laisvę. Bloko statuto 27 paragrafas skelbė: „Profesiniais ir ekonomiais reikalais kiekviena frakcija gali rūpintis skyrium, gamindama įstatymų projektus, ir Bloko prezidiumui leidus savo

vardu įnešdama ir gindama juos Seimo visumoje^[14]. Bloko narių interesų skirtumai kartais pasireiškėdavo viešai. Pavyzdžiui, 1921 m. Seime svarstant „Ligonių kasų“ įstatymo projektą, bloko nariai ilgai tarpusavyje nesutarė dėl galutinės jo redakcijos.

Rinkimai į Steigiamąjį Seimą galutinai nutraukė dar prieš karą užsimezgsią krikščionių demokratų ir A. Smetonos vadovaujamą tautininkų „koaliciją“. 1919 m. įsteigta Tautos pažangos partija, 1924 m. tapusi Lietuvių tautininkų sąjunga, vienijo gausiausią intelektualų būrį, tačiau visuomenėje populiarumo neturėjo. Nors A. Smetona buvo Lietuvos Valstybės Tarybos pirmininkas, vėliau pirmasis Prezidentas, A. Voldemaras – pirmojo Ministrų kabineto vadovas bei užsienio reikalų ministras, M. Yčas – finansų, J. Tūbelis – žemės ūkio ir turtų ministras, o rinkimuose į Seimą kėlė tokias kandidatūras kaip J. Basanavičiaus, kun. J. Tumo, neturėdami masinių organizacijų ir nekėlę populiarių socialinių šūkių, tautininkai nepateko nei į Steigiamąjį, nei į Pirmąjį, nei į Antrąjį Seimus. Po Pirmojo pasaulinio karo kilus liberaliosios parlamentinės demokratijos, socialinio radikalizmo bangoms, „žemės badui“, Tautos pažangos partija atsargiai žiūrėjo į žemės reformą ir liaudies valdymą. Jie buvo kritikuojami ir iš kairės – už „poniškumą“ ir nesenus „urachiados“ laikus, ir iš dešinės – už per mažą katalikybės propagavimą, konservatyvią žemės reformą ir „buržuazines dešiniąsias pažiūras“^[15]. Tačiau vienydami gausų elitą partijos gretose bei stovėję Lietuvos priešakyje jos kūrimosi laikotarpiu, jie tikėjosi ir nepriklausomoje Lietuvoje eiti vadovaujamas pareigas. 1919 m. A. Stulginskis laiške J. Purickiui rašė, esą Tautos pažangos partija nori vadovauti ne tik savo, bet ir krikščionių demokratų partijai, o ir apskritai visur užimti „pirmąsias vietas“^[16].

Dėl konservatyvios socialinės programos, simpatijų stipriai vykdomajai valdžiai ir permanentinės lietuviškojo parlamentarizmo kritikos tautininkai demokratinio respublikos laikotarpiu atstovavo konservatyviajai Lietuvos politinei dešinei. Nors 1924 m. programoje autoritarizmo apraiškų nebuvo, akcentuojant demokratinės, teisinės, kultūrinę autonomiją tautinėms mažumoms garantuojančios Lietuvos idealą, niekur nebuvo minimas „respublikos“ terminas^[17]. O krikščionių demokratų pamatinis programos dėsnis buvo „nepriklausoma demokratinga respublika“^[18]. Tai, kad programoje nebuvo „respublikos“ termino, liudytų, jog tautininkams tokia valstybinė forma nebuvo prioritetinė. A. Smetona nevengdavo spaudoje pasamprotauti apie prezidentinio ar monarchinio tipo valstybės santvarkos privalumus^[19]. Tautininkų ideologijoje „respublikos“ forma nebūtinai turėjo sietis su demokratija, nes, kaip išryškėjo iš vėlesnio LTS valstybės modelio, jiems svarbu buvo ne pati demokratijos forma, o savaip suprantama demokratijos esmė. Pavyzdžiui, tautininkų teoretikai ketvirtajame dešimtmetyje mėgino lietuviškąjį autoritarizmą įvardyti kaip pačią tikriausią demokratiją, nors ir neturinčią parlamento institucijos, tačiau besirūpinančią visais, o ne atskirais gyventojų sluoksniais^[20]. Tai, kad tautininkai nebuvo renkami į Seimą, skatino vis didesnes jų antipatijas parlamentarizmui. Kritika lietuviškajam parlamentarizmui ir politinėms partijoms racijos turėjo, nes demokratijos ir apskritai ilgalaikio valstybingumo tradicijų neturėjimas, politinės kultūros trūkumas seiminio laikotarpio Lietuvą pavertė daugiau ne demokratine, o partokratine valstybe. Partokratizmas, paremtas principu „su Bažnyčia“ arba „be Bažnyčios“, koalicinį vyriausybių darbą darė neįmanomą, nes pasaulėžiūriniai klausimai kompromisų ir tvirtų koalicijų tarp dešinės ir kairės sudaryti neleido. Tautininkai parlamentinės demokratijos netinkamumo idėją Lietuvai argumentavo lietuvių „neišsivystymu iš politikos vystyklų“^[21]. Seimo galias tautininkai siūlė apriboti įsteigiant patariamąją „kvalifikuotą“ žmonių instituciją, „sergstinčią“ įstatymų leidybą^[22]. Simpatijos stipresnei vykdomajai valdžiai išryškėjo iš LTS požiūrio į Prezidento instituciją. A. Smetonos nuomone, Prezidentas turėtų būti renkamas visos tautos, o ne Seimo; 5 ar net 7 metų kadencijai, jų skaičiaus neribojant, o jo valdžioje turėtų būti ginkluotosios pajėgos, galioje – Seimo priimtų įstatymų veto teisė^[23]. Nors krikščionių demokratų balsais priimta 1922 m. Konstitucija apibrėžė Prezidento priklausomybę nuo Seimo, jo valdžioje paliko karines pajėgas ir teisę paleisti Seimą^[24]. Šiuo atveju krikščionys demokratai užėmė nuosaikiausią Lietuvos politinio spektro poziciją, nes liaudininkams ir socialdemokratams Prezidento institucija apskritai atrodė nereikalinga. Žemės reformos klausimu LKDP blokas taip pat laikėsi vidurio pozicijos. Suradę kompromisą tarp savojo „kairiojo“ ir „dešiniojo“ sparno, krikščionys demokratai priėmė Žemės reformos įstatymą, reglamentuojantį 80 ha nenusavinamos žemės maksimumo normą. Nors atlygis už nusavintą viršnorminę žemę buvo tik simbolinis, jų priimtasis įstatymas nebuvo toks radikalus kaip liaudininkų projektas, kuriuo pasisakyta už 50 ha normą, ar toks konservatyvus kaip tautininkų, samprotavusių apie našiausių 150 ha ūkių reikalingumą^[25]. Katalikai, dažniausiai užimdami vidurio poziciją tarp tautininkų konservatyvios dešinės, liaudininkų centro kairės ir socialdemokratų kairės, galėtų pretenduoti į „centro“ poziciją Lietuvos politiniame spektre, tačiau katalikybės laikymas pamatine programos nuostata juos nustumė į dešinę. Pirmasis LKDP programos sakinytis skelbė, kad krikščionys demokratai sieks „sutvarkyti visą Lietuvos gyvenimą Kristaus mokslo dėsniais (...)“^[26], o švietimo ir kultūros srityje, jų manymu, Bažnyčia turėtų turėti pirmenybę prieš Valstybę^[27].

Iš esmės tiek krikščionis demokratų, tiek tautininkų vienijo komunizmo plitimo baimė, tačiau abi partijos skirtingai įsivaizdavo kelius, kaip nuo jo apsisaugoti. Pirmieji ėmėsi įgyvendinti radikalias socialines reformas, kurios ilgainiui nuosaikėjo, antrieji, „nepataikaudami“ elektoratui, išsigelbėjimą matė vykdant konservatyviąją politiką.

Postūmį politinės dešinės simpatijoms stipresnei vykdomajai valdžiai ir dešiniojo radikalizmo atsiradimui davė sėkmingas B. Musolinio „žygis į Romą“. Trečiajame dešimtmetyje fašizmas dar buvo nauja politinės dešinės forma, o iki Antrojo pasaulinio karo įvykių buvo toloka, tad nemažos dalies lietuvių susidomėjimas ir

simpatijos šiai moderniai valdymo kryptimui buvo natūralus dalykas. Tuo labiau kad susidomėjimas fašizmu buvo visuotinis reiškinys to meto Europoje. Net ilgalaikes parlamentarizmo tradicijas turinčioje Belgijoje atsirado nemažai fašizmo apologetų intelektualų sluoksniuose. Tiesą sakant, naujoji dešinės forma jiems imponavo tik dėl tvarkos, autoriteto principo ir novatoriškos korporatyvizmo idėjos, tačiau daugeliu atvejų nebuvo svajojama apie tikslios B. Musolinio valstybės modelio kopiją perkėlimą į konkrečią šalį [28]. Lietuvos dešinėje dominavo panašios tendencijos. Tautininkai, kritikuodami, jų manymu, netinkamą katalikų valdžią ir lietuviškąjį parlamentarizmą, neretai argumentus paremdavo sektiniais fašistinės Italijos pavyzdžiais [29]. Patys krikščionys demokratai fašistų politiką vertino atsargiau, tačiau aštrios kritikos taip pat neskelbė. Ilgainiui fašizmo įsigalėjimas Italijoje sukėlė krikščionių demokratų simpatijas stipresnės vykdomosios valdžios galioms bei valstybės centralizacijos didinimui. Krikščionių demokratų spaudoje jau 1924 m. atsirado samprotavimų apie visuotinę demokratijos krizę ar svarbą didinti centrinės valdžios galias savivaldos organų sąskaita [30]. O fašizmas, sutapatintas su „paspartinu“ nacionalizmu, kaip atsvara kairiųjų partijų internacionalizmui, buvo netgi artimas. 1926 m. viename iš Seimo posėdžių įsikarščiavęs M. Krupavičius pareiškė: „Kas yra fašizmas? Fašizmas pats savyje yra sveikas tautinis judėjimas (dešinėje plojimas ir šauksmai: Bravo). Reakcija prieš socializmo režimą, kerensčtiną, kurie veda valstybę prie pražūties. Šiandien fašizmas yra legalios organizacijos visose valstybėse. Bet aš skiriu fašizmą nuo fašizmo. Jeigu jūs pravardžiuojate tautinį susipratimą, patriotizmą, tautinius idealus fašizmu – ta prasme aš esu irgi fašistas. Ir visi mes **tautininkai lietuviai** (išskirta autoriaus) esame fašistai. Bet tamstos aš skiriu tautiškumą, kurį jūs vadinat fašizmu, nuo Musolinio fašizmo“ [31]. Tokios katalikiškųjų partijų pažiūros pirmaisiais fašizmo gyvavimo metais neturėtų stebinti. Tyrinėtojų nuomone, Katalikų Bažnyčia iš pradžių fašizmas taip pat nekėlė didelės baimės. Nepaisant to, kad fašizmas kėsinosi perimti iš Bažnyčios jos dominuojamas pozicijas visuomenėje, jo (kaip ir daugelio kitų dešiniųjų radikaliųjų ideologijų) paviršutiniškas konservatyvumas Bažnyčia atrodė mažiau antiklerikalinis, nei liberalizmo, socializmo ar komunizmo „progresyvumas“ [32].

Simpatijos fašizmui dominavo LTS aplinkoje, tačiau jos pasireiškė nacionalizmo, autoriteto principo iškelimu, o ne, kaip minėta, siekiu Lietuvoje įgyvendinti fašistinę santvarką. Priešingai, tautininkai niekada „nepataikavo“ liaudžiai, nesiekė tapti masine partija ir iš esmės buvo bet kokių radikalių reformų priešinkai. Kita vertus, siekiant valdžios, sėkmingas B. Musolinio „žygis į Romą“ jiems turėjo ir tiesioginės įtakos. Tą netiesiogiai patvirtina Z. Butkaus tyrimas, kad būtent nuo 1923 m. pradžios tautininkų vadai A. Smetona, A. Voldemaras ir V. Krėvė buvo tvirtai nusprendę Lietuvoje vykdyti perversmą [33]. Tačiau vėlgi, tardamiesi dėl perversmo organizavimo, jie norėjo daugiau remtis kariuomene, o ne platesniais Lietuvos visuomenės sluoksniais. Būtent nenoras siekti plačiųjų masių paramos skyrė juos nuo radikaliųjų populistinės dešinės. Naudodami radikalias priemones, šiuo atveju, – siekdami valdžią perimti perversmo keliu, tautininkai nemėgino iš pagrindų reformuoti valstybės ir jos visuomenės. Jų nuomone, radikaliųjų priemonių panaudojimas buvo reikalingas sustabdyti per greitai vykstančius demokratėjimo ir gyvenimo liberalėjimo procesus, ypač pasireiškusius 1926 m. vasarą, kraštą valdant kairiesiems. „Chirurgo peilis“ buvo reikalingas išsaugoti *status quo*. Be to, ir nesėkmės Seimų rinkimuose rodė, kad tai daug realesnis būdas patekti į valdžią.

Fašizmo įsigalėjimas Italijoje tiesioginės įtakos turėjo trečiajame dešimtmetyje atsirandant tikrajai lietuviškajai radikaliajai dešinei. Viena vertus, ji didesnės paramos visuomenėje nesulaukė, kita vertus, kuriantis „lietuviškosioms“ Lietuvos Respublikos institucijoms, natūraliai buvo susidurta su kitataučių problema administracijos aparate ir ypač ekonominiame gyvenime. Fašizmas, siekdamas „paspartin“ nacionalizmą, buvo priimtinas jaunajai Lietuvos karininkijos ir studentijos kartai. Kaune, A. Eidinto teigimu, būtent 1922-aisiais pasirodė pirmieji antisemitiniai atsišaukimai ir pasitaikė ne lietuvių kalba parašytų iškaubų teplojimo atvejų [34]. Neturėdami aiškios organizacijos, ultraradikalai daugiausia pasireiškė prieš rinkimų kovas. Nors Vyriausybė netoleravo tokių ekscesų, tačiau krikščionys demokratai ne kartą Seime teikė interpeliacijas E. Galvanausko vyriausybėms dėl per didelio „iškaubų murzintojų“ persekiojimo ir per silpnos kovos prieš bolševikus. Pastarasis faktas leido kairiosioms partijoms kaltinti krikščionis demokratų specialiai kuriamu fašistiniu judėjimu ir taip stengiantis išlaikyti savo pozicijas. Valstiečių liaudininkų spaudoje buvo samprotaujama, kad Lietuvoje fašizmui natūraliai atsirasti grėsmės nėra, nes čia negresia komunizmo pavojus, kaip kad buvo Italijoje [35]. Krikščionys demokratai kairės primetus kaltinimus nuleisdavo tautininkams, argumentuodami jų simpatijomis tvirtai vykdomajai valdžiai. Ilgą laiką nebuvo aišku, kas yra tie ultraradikalai. Paskutiniaisiais krikščionių demokratų valdymo metais ultraradikalų akcijos aprimo. Tam tikriausiai įtakos turėjo LKDP bloko vienvaldystė bei jų paskelbti susirinkimų, mitingų, spaudos laisvių didesni suvaržymai. Tačiau stilius truko neilgai. Po III Seimo rinkimų 1926 m., pirmą kartą kairiesiems laimėjus parlamentinę daugumą, dešinieji radikalai vėl suaktyvėjo, o tradicinių dešiniųjų partijų aplinkoje vis dažniau pasigirdavo kalbos apie liberaliosios demokratijos trūkumus bei radikaliųjų priemonių svarbą šiems trūkumams pašalinti.

Išsamiau apie tai – kitoje publikacijos dalyje.

Išvados

1. Aplinkybei, kad nepriklausomos Lietuvos politinėje sistemoje partijų „dešinumą“ ir „kairumą“ reikia skirti daugiausia remiantis religijos kriterijumi, įtaką darė tai, jog valstybė iš esmės neturėjo parlamentarizmo ir valstybingumo tradicijų. Politinės partijos, kurių programose dominavo katalikiškos moralės normos, natūraliai buvo priskiriamos politinei dešinei.

2. Remiantis partijų programose išdėstytu požiūriu į įstatymų leidžiamosios ir vykdomosios valdžių galių santykį, tradicionalizmą, nacionalizmą ir katalikybę, parlamentiniu laikotarpiu tautininkai atstovavo konservatyviajai, krikščionys demokratai – nuosaikajai, ultraradikalai – radikalijai politinei dešinei.

3. Agrarinis, katalikiškas tarpukario Lietuvos visuomenės pobūdis lėmė nuosaikios ir konservatyvios politinės dešinės dominavimą parlamentinio laikotarpio periodu. Tačiau dėl trečiojo dešimtmečio pabaigoje prasidėjusios bendraeuropinės parlamentarizmo ir demokratijos krizės dešinysis radikalizmas, kurio pagrindas buvo antiparlamentarizmas, simpatijos autoritarizmui, totalitarizmui bei perdėtam nacionalizmui, sulaukė vis daugiau apologetų ir tradicinių Lietuvos partijų gretose.

[1] Rogger, H. Afterthoughts. *The European right: a historical profile*. Edited by H. Rogger, Eugen Weber. Berkeley; Los Angeles, 1966, p. 517.

* – Toliau, vengiant pasikartojimų, LKDP bloko partijos bus vadinamos „katalikais“. Terminas „katalikai“ vartojamas ne pasaulėžiūrine, o politine prasme.

[2] Vardys, V. The rise of authoritarian rule in the Baltic States. *The Baltic States in peace and war 1917–1945*. Edited by V. Vardys, R. Misiūnas. Pennsylvania, 1978, p. 66.

* – Tarpukario Europoje buvo 28 valstybės. 1920 m., išskyrus SSRS ir Bella Kuno Vengriją, likusias buvo galima vadinti demokratinėmis, nes jos buvo paremtos parlamentine demokratija su renkamomis vyriausybėmis, politinėmis partijomis ir bent jau teoriškai žmogaus teisių garantijomis. 1938-ųjų pabaigoje 16 iš jų buvo pasukusios dešiniojo autoritarizmo ar totalitarizmo režimų link. Iš likusių 12 demokratių valstybių 1940 m. – 7 buvo okupuotos. 1940 m. antrosios pusės Europoje liko 5 demokratinės santvarkos – Šveicarija, Didžioji Britanija, Airija, Suomija, Švedija (Stephen, J. Lee *The European dictatorships 1918–1945*. London; New York, 1996, p. 11–13).

[3] Payne, S.G. *A history of fascism 1914–1945*. Wisconsin, 1995, p. 15.

[4] Sabaliūnas, L. *Lithuania in crisis: nationalism to communism 1939–1940*. Bloomington; London, 1972, p. 26–39; Vardys, V. The rise of authoritarian rule in the Baltic States. *The Baltic States in Peace and War 1917–1945*. Edited by V. Vardys, R. Misiūnas. Pennsylvania, 1978, p. 65–80; Truska, L. *Anatanas Smetona ir jo laikai*. Vilnius, 1996, p. 137–141, 277–305; Lopata, R. *Autoritarinis režimas tarpukario Lietuvoje: aplinkybės, legitimumas, koncepcija*. Vilnius, 1998, p. 92–101 ir kt.

[5] Misiūnas, R.J. Fascist tendencies in Lithuania. *The Slavonic and East European review*. 1970, vol. 48, N° 110, p. 107–109; Rudis, G. Voldemaras ir voldemarininkai (įvadinis straipsnis). *Voldemaras A.: pastabos saulėlydžio valandą*. Vilnius, 1992, p. 5–9; Eidintas, A. Politinių partijų požiūris į ultraradikalų atsiradimą Lietuvoje 1923–1927 m. *Lituanistica*. 1993, Nr. 3, p. 26–37 ir kt.

[6] Kraujo ir darbo bendruomenė. *Vairas*. 1940, Nr. 3, p. 161–163 ir kt.

* – LKDP pozicija atsispindi P. Karvelio teiginiuose, esą krikščionys demokratai laikosi vidurio linijos, tai yra nesižavi nei konservatyvizmu, nei radikalizmu. Dešiniąją partiją III dešimtmetyje LKDP laikė tik tautininkus (Karvelis, P. Krikščionių demokratų partijos revizija. *Rytas*. 1924, Nr. 95, p. 1; Karvelis, P. Dešiniųjų krizis. *Rytas*. 1924, Nr. 49, p. 1).

[7] Prunskis, J. Dvidešimtas amžius. *Lietuvių enciklopedija*. Boston, 1955, t. 5, p. 290.

[8] Jankauskas, A. Organiškos valstybės koncepcija Lietuvoje: tarpukario ir pokario laikotarpis. Vilnius, 1994. *LNB RS*. F. 132–158, lap. 63–66; Rudis, G. Jungtinis antismetoninės opozicijos sąjūdis 1938–1939 metais. *Lietuvos istorijos metraštis 1996*. Vilnius, 1997, p. 195–204; Skrupskelis, K. Tariamasis jaunųjų katalikų kartos fašizmas. *Naujasis židinys–Aidai*. 1999, Nr. 4, p. 227; Mockūnas, L. Prie lietuviškojo fašizmo ištakų. *Akiračiai*. 2000, Nr. 2, p. 4; Donskis, L. *Identity and freedom: mapping nationalism and social criticism in twentieth century Lithuania*. London; New York, 2002, p. 23–26 ir kt.

[9] Šiliauskas, S. *Demokratijos refleksija Lietuvos politinėje mintyje 1918–1940*. Klaipėda, 2002.

[10] Gustainis, V. *Nuo Griškabūdžio iki Paryžiaus*. Vilnius, 1993, p. 72.

[11] Ivinskis, Z. Dešinė ir kairė demokratinėje Lietuvoje. *Į laisvę*. 1956, Nr. 10, p. 17–18.

[12] Steigiamajame Seime LKDP blokas turėjo 59 vietas, LVLS – 28, LSDP – 12, tautinės mažumos – 11, nepartiniai – 2. Pirmajame Seime LKDP blokas turėjo 38, LVLS – 20, LSDP – 10, tautinės mažumos – 5; Darbininkų kuopos (komunistai) – 5; Antrajame Seime LKDP blokas turėjo 40, LVLS – 16, LSDP – 8, tautinės mažumos – 14; Trečiajame Seime LKDP blokas turėjo 30, LVLS – 22, LSDP – 15; tautinės mažumos – 8.

(Purickis, J. Seimų laikai. *Pirmasis nepriklausomos Lietuvos dešimtmetis 1918–1928*. Kaunas, 1990 (antras leidimas), p. 103–139.

- [13] Šmulktys, A. I Kr. Dem. Partijos konferencija. *Krikščionis demokratas*. 1927, Nr. 3–5, p. 140–141.
- [14] *Lietuvių krikščionių demokratų konferencija 1921 metų rugsėjo mėnesio 12–15 d.* Kaunas, 1921, p. 30.
- [15] Keršys, M. [M. Krupavičius] Iš dešinės ir iš kairės. *Laisvė*. 1919, Nr. 92, p. 2.
- [16] 1919 m. sausio 30 d. A. Stulginskio laiškas J. Purickiui. *MAB RS*. F. 12–44, lap. 11.
- [17] *Lietuvių tautininkų sąjungos organizacijos įstatai ir programa*. Kaunas, 1925, p. 9–16.
- [18] *Lietuvių Kr.[ikščionių] Dem.[okratų] partijos programa*. Kaunas, 1919, p. 3.
- [19] Sm.[etona], A. Apie demokratizmą ir „monarchijos liekaną“. *Tėvynės balsas*. 1922, Nr. 32, p. 2–3.
- [20] Rastenis, V. Pastabos apie valstybių santvarkas. Kas demokratiška ir kas ne demokratiška. *Mūsų kraštas*. 1936, Nr. 13, p. 6.
- [21] Sm.[etona], A. Ne partija, o žmogus. *Lietuvis*. 1925, Nr. 28, p. 2–3.
- [22] *Lietuvių tautininkų sąjungos organizacijos įstatai ir programa*. Kaunas, 1925, p. 16.
- [23] Smetona, A. Konstitucijos belaukiant. *Tėvynės balsas*. 1922, Nr. 96, p. 1.
- [24] Lietuvos valstybės konstitucija. *Vyriausybės žinios*. 1922, Nr. 100, p. 4 (IV skirsnis, 52 ir 54 straipsniai).
- [25] Vilniškis, V. [Smetona, A.] Žemės reformos tikslas ir kelias. *Tauta*. 1920, Nr. 35, p. 2–3.
- [26] *Lietuvių Kr.[ikščionių] Dem.[okratų] partijos programa*. Kaunas, 1919, p. 3.
- [27] Bistras, L. Konferencijos balansas. *Rytas*. 1929, Nr. 17, p. 1.
- [28] Stengers, J. Belgium. *The European right: a historical profile*. Edited by H. Rogger, E. Weber. Berkeley; Los Angeles, 1966, p. 144.
- [29] Didžiulis, J. Fašistai. *Krašto balsas*. 1922, Nr. 174, p. 2.
- [30] Būčys, P. Italijos valdžia. *Rytas*. 1924, Nr. 88, p. 1; Rimas, Savivaldybių reikalai. *Rytas*. 1924, Nr. 122, p. 1; Karvelis, P. Savivaldybių ateitis. *Rytas*. 1924, Nr. 173, p. 1 ir kt.
- [31] *Seimo stenogramos*. 3-asis Seimas, II sesija, 46-asis posėdis, 1926 m. lapkričio 26 d., p.8–9.
- [32] Motyl, A.J. Catholic Church and Nationalism. *Encyclopedia of nationalism. Leaders, movements and concepts*. Edited by A. J. Motyl. San Diego, 2001, vol. 2, p. 74.
- [33] Butkus, Z. Jei opozicija gauna paramą iš svetur. *Kultūros barai*. 1995, Nr. 8–9, p. 83.
- [34] Eidintas, A. Politinių partijų požiūris į ultraradikalų atsiradimą Lietuvoje 1923–1927 m. *Lituanistica*. 1993, Nr. 3, p. 27.
- [35] Valstietis, K. Iš kur eina fašizmas ir ką jis reiškia. *Lietuvos žinios*. 1923, Nr. 60, p. 1.